

2.16. Philosophical and pedagogical analysis of the formation and development of cultural values in the information society

2.16. Філософсько-педагогічний аналіз формування і розвитку культурних цінностей в інформаційному суспільстві

Остання чверть ХХ століття характеризується в новою стадією розвитку, а саме, епохою інформаційного суспільства. На початку 1960-х років в науковий обіг введений термін «інформаційне суспільство», що ґрунтується на фіксації однієї з найважливіших характеристик суспільства, об'єднаного єдиною інформаційною мережею. Отже, новий сценарій світового розвитку формує свою систему цінностей, а цінності санкціонують той чи інший тип діяльності і притаманні йому цілі. У цьому зв'язку питання про стратегію формування та розвитку культурних цінностей трансформується в проблему цінностей. Щоб вирішити це питання, потрібно провести філософсько-педагогічний аналіз формування і розвитку культурних цінностей. Це важливо для розуміння як глобальних тенденцій світового розвитку, так і майбутнього цивілізаційного розвитку України. Підготовка вчителя з високим рівнем духовно-моральної професійної культури є актуальною і значущою проблемою вищої школи в усі періоди її становлення і розвитку сучасного інформаційного суспільства. Успішне вирішення даної проблеми передбачає визначення провідних теоретичних положень, ґрунтуючись на яких, можна спрогнозувати і спроектувати науково-обґрунтований процес підготовки студентів до педагогічної діяльності, що включає спрямованість на формування в учнів духовно-моральних цінностей.

Поняття «культура» прийнято розглядати як спосіб організації життєдіяльності людини, якщо мова йде про культуру суспільно-економічної формації того чи іншого історичного періоду; як спосіб організації пізнання, якщо говорять про культуру дослідження будь-якої проблеми; як спосіб вираження внутрішніх почуттів і переживань людини, а якщо йдеться про область мистецтва або область гуманістичних відносин людини з природою, іншою людиною, суспільством. Особливо виділяють поняття «професійна культура» лікаря, педагога, військового, фахівця й інші.

У тлумачному словнику української мови під поняття «культура» представлено як «сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії», і як «те, що створюється для задоволення духовних потреб людини».³²⁵ У радянському енциклопедичному словнику поняття культури визначається набагато ширше і вводиться «в більш вузькому сенсі – сфера духовного життя людей».³²⁶

В даний час в філософії виділяється ряд підходів до осмислення феномена культури: аксіологічний, діяльнісний, гуманістичний та інші. Не ставлячи перед собою завдання аналізу кожного з них, звернемося лише до тих, які мають значущість для методології даного дослідження. Так, згідно з аксіологічним підходом, «культура є системна інтегрована якість суспільства, що відображає досягнутий рівень розвитку».³²⁷ З позиції діяльнісного підходу «культура є не самою діяльністю, а тим способом, яким здійснюється ця діяльність».³²⁸ При гуманістичному підході увага акцентується на вдосконаленні людини як суб'єкта духовно-моральної культури.

³²⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 596.

³²⁶ Советский энциклопедический словарь / Под. ред. А. М. Прохорова. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 668.

³²⁷ Возняк С. С. Культура як соціальне явище: аксіологічний вимір / С. С. Возняк, Т. В. Костюк // Соціологічні студії. – № 1. – 2012. – С. 20.

³²⁸ Головіна Н. І. Філософсько-культурологічні засади дослідження феномену культури / Н. І. Головіна // Філософські обрії. – № 32. – 2014. – С. 38.

Визначення поняття професійно-педагогічної культури, як категорії педагогічної науки, в даний час не є сталим і тому неоднозначно в поданні. Разом з тим, при розробці даної проблеми, виділяють професійно-педагогічну культуру як інтегральне утворення загальної та професійної культури. Так, І. Зязюн, розкриваючи мету університетської освіти, зазначає: «мета університету – формування цілісної особистості вчителя-майстра, здатного перетворити навчальний заклад на Школу радості для своїх учнів». ³²⁹

О. Гуменюк розглядає психолого-педагогічну культуру як «соціально-педагогічний феномен, який знаходить своє відображення в педагогічних цінностях», індивідуально-особистісну систему педагогічних цінностей. ³³⁰

У дослідженні О. Онаць визначаються сутнісні характеристики професійно-педагогічної культури: «...професійно-педагогічна культура це інтеріоризована загальна культура, специфічним чином спроектована в сферу педагогічної діяльності; це універсальна характеристика педагогічної реальності, що виявляється в різних формах існування; це системне утворення, що включає в себе ряд структурних і функціональних компонентів, що володіють інтегрованими властивостями, і вибірково взаємодіють з навколишнім середовищем; особливості реалізації та формування професійно-педагогічної культури обумовлені індивідуально-творчими психофізіологічними і віковими характеристиками; найбільш загальною одиницею аналізу професійно-педагогічної культури була прийнята творча діяльність», педагогічна культура створює й обслуговує духовні та матеріальні цінності, дає якісну характеристику управлінської діяльності керівника». ³³¹

Ми підтримуємо думку А. Ільїної та інших, що термін «педагогічна культура» ширший ніж культура професійна. Педагогічною культурою повинні володіти не тільки вчителі, але й фахівці інших профілів: «педагогічна культура – це синтез духовного та професійного в людині, а головне, саме сформованість педагогічної культури дозволить передати, привити, сформувати ці якості в представників будь-якої професії». ^{332,333} Педагогічну культуру можна розділити на педагогічну культуру діяльності та на педагогічну культуру особистості.

У роботах Є. Подольської педагогічна культура визначена як «частина загальнолюдської культури, в якій з найбільшою повнотою відбилися духовні й матеріальні цінності освіти і виховання, а також способи творчої педагогічної діяльності, необхідні для обслуговування історичного процесу зміни поколінь, соціалізації особистості». ³³⁴ Є. Подольська вважає, що сутність педагогічної культури полягає в особливому ціннісному відношенні до дитинства як унікального, неповторного періоду людського життя і кожної дитячої особистості як самоцінності. Основне поле діяльності вихователя вчений бачить у створенні культурного середовища розвитку особистості дитини та надання їй допомоги в знаходженні свого місця в культурі (виборі цінностей, середовища життєдіяльності та способів культурної самореалізації в ній). «Для здійснення цього завдання необхідно виховання нового типу

³²⁹ Зязюн І. Філософія педагогічної якості в системі неперервної освіти / Іван Зязюн // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – № 25. – С. 14. – [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/853/1/05ziasno.pdf>.

³³⁰ Гуменюк О. Г. Психолого-педагогічна культура як сутнісна характеристика професійної діяльності викладача вищого навчального закладу / О. Г. Гуменюк // Університетські наукові записки. – 2008. – № 2. – С. 408. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_2_74.

³³¹ Онаць О. М. Феномен педагогічної культури у змісті підручника для керівника загальноосвітнього навчального закладу / О. М. Онаць // Проблеми сучасного підручника. – 2015. – Вип. 15(2). – С. 106.

³³² Ильина А. Н. К вопросу о профессионализме деятельности учителя физической культуры / А. Н. Ильина // Теория и практика физической культуры. – 1994. – № 3-4. – С. 7-10.

³³³ Іваній І. Компетентнісний підхід до професійної підготовки вчителя фізичної культури / Ігор Іваній // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 1 (21). – С. 43-48.

³³⁴ Подольська Є. Сучасний педагог: на перетині очікувань студентів і прагнень викладачів / Є. Подольська // Вища освіта України. – 2016. – № 3. – С. 66.

педагога-аніматора, здатного ввести дитину в культуру, навчити його бачити, відчувати, забезпечити корекцію індивідуального розвитку, допомогти адаптуватися до життя і здійснити акти творчої самореалізації і життєвого самовизначення».³³⁵

Є. Подольська розглядає високу педагогічну культуру в якості основної характеристики особистості, діяльності і педагогічного спілкування вчителя. На її думку, педагогічна культура «... реалізується як динамічна система педагогічних цінностей, творчих способах педагогічної діяльності та особистих досягнень вчителя в створенні зразків педагогічної практики з позиції людини культури».³³⁶

Вчена І. Пальшкова визначає професійно-педагогічну культуру як особливий різновид педагогічної культури, в якому сконцентровано досвід спеціальної інституціонолізованої суспільної практики організації навчання і виховання підростаючого покоління в закладах освіти для задоволення конкретних потреб певного суспільства, способів реалізації освітньо-педагогічної діяльності, соціальних вимог, що її унормовують, та способів оволодіння певною діяльністю.³³⁷

Процес підготовки вчителя з високим рівнем духовно-моральної професійної культури складний, багатосторонній процес, який перебуває з системою професійної підготовки в діалектичному співвідношенні цілого і частини, при якому ціле поглинає не всі компоненти частини, а частина не повністю входить в ціле. Він передбачає освоєння особистістю системи професійних знань, формування вмінь, спрямованих на діагностику, корекцію і формування моральних якостей особистості учня, професійно-етичне самовиховання через засвоєння ціннісних полів професійної культури всіх рівнів організації, а також становлення особистісних властивостей і якостей, що відповідають вимогам учителя з високим рівнем духовно-моральної педагогічної культури.

У своїх роботах В. Радул підкреслює, що базисом, основою культури суспільства і людини є духовність. «У цьому сенсі духовність представлена віруванням людини (в рівній мірі релігія і атеїзм) і виражається в ідеалі, ідеях, цінностях, до яких прагне суспільство і людина в ньому. Тому абсолютно несправедливим є прирівнювання культури до духовності або подання духовності лише як вираз культури. У той же час, можна розглядати духовність як вираз змісту і рівня розвитку культури в суспільстві, вихованості окремої людини. При цьому можна і потрібно вивчати педагогічні умови впливу на духовно-моральне становлення особистості стану культури в суспільстві, але у вторинному похідному поданні взаємин і взаємозв'язку духовності та культури, бо в первісному –... духовність по відношенню до культури є базис».³³⁸

Українська і світова культура в своїй теорії та практиці визначає високу ступінь складності духовно-морального розвитку й становлення особистості, вказує на неминучу протяжність цих процесів за часом і необхідність достатніх педагогічних умов, серед яких на першому місці знаходиться умова наявності високого рівня ідеалу і вчителя-наставника, який був би здатний залучити своїх вихованців до високих цінностей буття, вчити їх «духовній і моральній поведінці».

Педагогічна антропологія К. Ушинського займає гідне місце у вітчизняній педагогічній думці. Одним з перших він заявив про те, що загальнолюдської теорії виховання бути не

³³⁵ Подольська Є. Сучасний педагог: на перетині очікувань студентів і прагнень викладачів / Є. Подольська // Вища освіта України. – 2016. – № 3. – С. 68.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Пальшкова І. О. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійно-педагогічної культури майбутніх вчителів початкових класів: теоретико-методологічний аспект: Монографія / І. О. Пальшкова – Одеса, 2008. – С. 98.

³³⁸ Радул В. В. Педагогічна культура та соціальна зрілість вчителя: [Навч. посіб.] / В. В. Радул. – Кіровоград: [б.в.], 2000. – С. 7.

може, будь-яка теорія виховання є і може бути тільки національною. В основі педагогічної системи К. Ушинського лежить ідея народності «виховання, створене самим народом і засноване на народних засадах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, заснованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу».³³⁹ Ідея загальнолюдського виховання у К. Ушинського реалізувалася через науково обґрунтований ним принцип народності виховання, що займає місце в його педагогічній системі. Цей принцип розкривається ним у таких роботах, як «Про народність у громадському вихованні», «Три елементи школи», «Питання про народні школи», «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» та інші.

Кращим виразом народності, на його думку, є рідна мова, народна творчість, з яких виростають література, поезія, музика і живопис. Вивчення вітчизняної історії, знайомство з географією і природою Батьківщини – також одне з найважливіших умов забезпечення народності виховання. Крім того, успішне виховання людини, за К. Ушинським, буде тоді, коли воно піде згідно з принципом природовідповідності дитини. Науковець пропонував шукати засоби виховання в самій природі людини, в загальнолюдських цінностях. Він писав: «Вихователь повинен знати дитину ... Тільки тоді він буде в змозі почерпнути в самій природі дитини засоби виховного впливу, а засоби ці величезні».³⁴⁰

К. Ушинський стверджував, що у розвитку учня багато що залежить від організації педагогічного процесу і особистості вчителя. На його думку, вплив учителя на молоду душу становить «ту силу, яку не можна замінити ні підручником, ні системою покарань і заохочень». Вважаючи, що вчитель повинен бути високоосвіченою і високоморальною особистістю, К. Ушинський вимагав граничної уважності по відношенню до учнів: «ми радимо педагогам вивчати наскільки можливо ретельніше фізичну і душевну природу людини взагалі, вивчати історію різних педагогічних заходів, які не завжди можуть прийти на думку, виробити собі яскраву позитивну мету виховання і йти неухильно до досягнення цієї мети, керуючись набутим знанням і своїм власним розумом».³⁴¹

Велике місце в педагогічній спадщині К. Ушинського належить розкриттю поняття душі. «Душа людини, – говорить К. Ушинський, – божественна за своєю природою, вона належить вічності ... Звертаючись до душі людської, ми знаходимо в ній ті закони, які вклав Творець в усі Свої створення, тільки знаходимо їх в живій нерукотворній формі живого духу, безсмертній вже й тому, що вона одна з них – зміст».³⁴²

У педагогічній антропології К. Ушинського відзначається, що душа існує як індивідуальність, її лад розвивається поступово, у міру того, як вона, сприймаючи всі зовнішні відчуття, переробляє і організовує їх, що душа завжди прагне до діяльності і самовдосконалення, але спрямованість дій і ступінь їх результативності різні в силу індивідуальності «внутрішнього ладу душі».

Українська педагог С. Русова своє бачення практичного втілення в життя теоретичних поглядів розбудови української освіти виклала в концепції національного виховання, визначила її принципи, одним з яких був принцип на національному ґрунті. С. Русова пише: «Міцнішою нацією в наші часи виявляє себе та, яка найкраще за інших вичерпала у своєму вихованні свої глибокі національні скарби й у національній психології подала вільний розвиток дитини...». На погляд С. Русової, лише національне виховання спроможне виховати цілісну, високоморальну особистість. Національне виховання, зазначає вона, виробляє в дитини не подвійну хистку моральність, а міцну, цільну особистість. С. Русова звертається з риторичним запитанням: «Чому саме так?» І відповідає, що саме національне виховання

³³⁹ Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Собр. соч.: в 11 т., т. 8. – М.: Просвещение, 1950. – С. 161.

³⁴⁰ Там само. С. 52.

³⁴¹ Там само. С. 55-56.

³⁴² Там само. С. 65

2.16. Philosophical and pedagogical analysis of the formation and development of cultural values in the information society

2.16. Філософсько-педагогічний аналіз формування і розвитку культурних цінностей в інформаційному суспільстві

Остання чверть ХХ століття характеризується в новою стадією розвитку, а саме, епохою інформаційного суспільства. На початку 1960-х років в науковий обіг введений термін «інформаційне суспільство», що ґрунтується на фіксації однієї з найважливіших характеристик суспільства, об'єднаного єдиною інформаційною мережею. Отже, новий сценарій світового розвитку формує свою систему цінностей, а цінності санкціонують той чи інший тип діяльності і притаманні йому цілі. У цьому зв'язку питання про стратегію формування та розвитку культурних цінностей трансформується в проблему цінностей. Щоб вирішити це питання, потрібно провести філософсько-педагогічний аналіз формування і розвитку культурних цінностей. Це важливо для розуміння як глобальних тенденцій світового розвитку, так і майбутнього цивілізаційного розвитку України. Підготовка вчителя з високим рівнем духовно-моральної професійної культури є актуальною і значущою проблемою вищої школи в усі періоди її становлення і розвитку сучасного інформаційного суспільства. Успішне вирішення даної проблеми передбачає визначення провідних теоретичних положень, ґрунтуючись на яких, можна спрогнозувати і спроектувати науково-обґрунтований процес підготовки студентів до педагогічної діяльності, що включає спрямованість на формування в учнів духовно-моральних цінностей.

Поняття «культура» прийнято розглядати як спосіб організації життєдіяльності людини, якщо мова йде про культуру суспільно-економічної формації того чи іншого історичного періоду; як спосіб організації пізнання, якщо говорять про культуру дослідження будь-якої проблеми; як спосіб вираження внутрішніх почуттів і переживань людини, а якщо йдеться про область мистецтва або область гуманістичних відносин людини з природою, іншою людиною, суспільством. Особливо виділяють поняття «професійна культура» лікаря, педагога, військового, фахівця й інші.

У тлумачному словнику української мови під поняття «культура» представлено як «сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії», і як «те, що створюється для задоволення духовних потреб людини».³²⁵ У радянському енциклопедичному словнику поняття культури визначається набагато ширше і вводиться «в більш вузькому сенсі – сфера духовного життя людей».³²⁶

В даний час в філософії виділяється ряд підходів до осмислення феномена культури: аксіологічний, діяльнісний, гуманістичний та інші. Не ставлячи перед собою завдання аналізу кожного з них, звернемося лише до тих, які мають значущість для методології даного дослідження. Так, згідно з аксіологічним підходом, «культура є системна інтегрована якість суспільства, що відображає досягнутий рівень розвитку».³²⁷ З позиції діяльнісного підходу «культура є не самою діяльністю, а тим способом, яким здійснюється ця діяльність».³²⁸ При гуманістичному підході увага акцентується на вдосконаленні людини як суб'єкта духовно-моральної культури.

³²⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 596.

³²⁶ Советский энциклопедический словарь / Под. ред. А. М. Прохорова. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 668.

³²⁷ Возняк С. С. Культура як соціальне явище: аксіологічний вимір / С. С. Возняк, Т. В. Костюк // Соціологічні студії. – № 1. – 2012. – С. 20.

³²⁸ Головіна Н. І. Філософсько-культурологічні засади дослідження феномену культури / Н. І. Головіна // Філософські обрії. – № 32. – 2014. – С. 38.

Визначення поняття професійно-педагогічної культури, як категорії педагогічної науки, в даний час не є сталим і тому неоднозначно в поданні. Разом з тим, при розробці даної проблеми, виділяють професійно-педагогічну культуру як інтегральне утворення загальної та професійної культури. Так, І. Зязюн, розкриваючи мету університетської освіти, зазначає: «мета університету – формування цілісної особистості вчителя-майстра, здатного перетворити навчальний заклад на Школу радості для своїх учнів». ³²⁹

О. Гуменюк розглядає психолого-педагогічну культуру як «соціально-педагогічний феномен, який знаходить своє відображення в педагогічних цінностях», індивідуально-особистісну систему педагогічних цінностей. ³³⁰

У дослідженні О. Онаць визначаються сутнісні характеристики професійно-педагогічної культури: «...професійно-педагогічна культура це інтеріоризована загальна культура, специфічним чином спроектована в сферу педагогічної діяльності; це універсальна характеристика педагогічної реальності, що виявляється в різних формах існування; це системне утворення, що включає в себе ряд структурних і функціональних компонентів, що володіють інтегрованими властивостями, і вибірково взаємодіють з навколишнім середовищем; особливості реалізації та формування професійно-педагогічної культури обумовлені індивідуально-творчими психофізіологічними і віковими характеристиками; найбільш загальною одиницею аналізу професійно-педагогічної культури була прийнята творча діяльність», педагогічна культура створює й обслуговує духовні та матеріальні цінності, дає якісну характеристику управлінської діяльності керівника». ³³¹

Ми підтримуємо думку А. Ільїної та інших, що термін «педагогічна культура» ширший ніж культура професійна. Педагогічною культурою повинні володіти не тільки вчителі, але й фахівці інших профілів: «педагогічна культура – це синтез духовного та професійного в людині, а головне, саме сформованість педагогічної культури дозволить передати, привити, сформувати ці якості в представників будь-якої професії». ^{332,333} Педагогічну культуру можна розділити на педагогічну культуру діяльності та на педагогічну культуру особистості.

У роботах Є. Подольської педагогічна культура визначена як «частина загальнолюдської культури, в якій з найбільшою повнотою відбилися духовні й матеріальні цінності освіти і виховання, а також способи творчої педагогічної діяльності, необхідні для обслуговування історичного процесу зміни поколінь, соціалізації особистості». ³³⁴ Є. Подольська вважає, що сутність педагогічної культури полягає в особливому ціннісному відношенні до дитинства як унікального, неповторного періоду людського життя і кожної дитячої особистості як самоцінності. Основне поле діяльності вихователя вчений бачить у створенні культурного середовища розвитку особистості дитини та надання їй допомоги в знаходженні свого місця в культурі (виборі цінностей, середовища життєдіяльності та способів культурної самореалізації в ній). «Для здійснення цього завдання необхідно виховання нового типу

³²⁹ Зязюн І. Філософія педагогічної якості в системі неперервної освіти / Іван Зязюн // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – № 25. – С. 14. – [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/853/1/05ziasno.pdf>.

³³⁰ Гуменюк О. Г. Психолого-педагогічна культура як сутнісна характеристика професійної діяльності викладача вищого навчального закладу / О. Г. Гуменюк // Університетські наукові записки. – 2008. – № 2. – С. 408. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_2_74.

³³¹ Онаць О. М. Феномен педагогічної культури у змісті підручника для керівника загальноосвітнього навчального закладу / О. М. Онаць // Проблеми сучасного підручника. – 2015. – Вип. 15(2). – С. 106.

³³² Ильина А. Н. К вопросу о профессионализме деятельности учителя физической культуры / А. Н. Ильина // Теория и практика физической культуры. – 1994. – № 3-4. – С. 7-10.

³³³ Іваній І. Компетентнісний підхід до професійної підготовки вчителя фізичної культури / Ігор Іваній // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 1 (21). – С. 43-48.

³³⁴ Подольська Є. Сучасний педагог: на перетині очікувань студентів і прагнень викладачів / Є. Подольська // Вища освіта України. – 2016. – № 3. – С. 66.

педагога-аніматора, здатного ввести дитину в культуру, навчити його бачити, відчувати, забезпечити корекцію індивідуального розвитку, допомогти адаптуватися до життя і здійснити акти творчої самореалізації і життєвого самовизначення».³³⁵

Є. Подольська розглядає високу педагогічну культуру в якості основної характеристики особистості, діяльності і педагогічного спілкування вчителя. На її думку, педагогічна культура «... реалізується як динамічна система педагогічних цінностей, творчих способах педагогічної діяльності та особистих досягнень вчителя в створенні зразків педагогічної практики з позиції людини культури».³³⁶

Вчена І. Пальшкова визначає професійно-педагогічну культуру як особливий різновид педагогічної культури, в якому сконцентровано досвід спеціальної інституціонолізованої суспільної практики організації навчання і виховання підростаючого покоління в закладах освіти для задоволення конкретних потреб певного суспільства, способів реалізації освітньо-педагогічної діяльності, соціальних вимог, що її унормовують, та способів оволодіння певною діяльністю.³³⁷

Процес підготовки вчителя з високим рівнем духовно-моральної професійної культури складний, багатосторонній процес, який перебуває з системою професійної підготовки в діалектичному співвідношенні цілого і частини, при якому ціле поглинає не всі компоненти частини, а частина не повністю входить в ціле. Він передбачає освоєння особистістю системи професійних знань, формування вмінь, спрямованих на діагностику, корекцію і формування моральних якостей особистості учня, професійно-етичне самовиховання через засвоєння ціннісних полів професійної культури всіх рівнів організації, а також становлення особистісних властивостей і якостей, що відповідають вимогам учителя з високим рівнем духовно-моральної педагогічної культури.

У своїх роботах В. Радул підкреслює, що базисом, основою культури суспільства і людини є духовність. «У цьому сенсі духовність представлена віруванням людини (в рівній мірі релігія і атеїзм) і виражається в ідеалі, ідеях, цінностях, до яких прагне суспільство і людина в ньому. Тому абсолютно несправедливим є прирівнювання культури до духовності або подання духовності лише як вираз культури. У той же час, можна розглядати духовність як вираз змісту і рівня розвитку культури в суспільстві, вихованості окремої людини. При цьому можна і потрібно вивчати педагогічні умови впливу на духовно-моральне становлення особистості стану культури в суспільстві, але у вторинному похідному поданні взаємин і взаємозв'язку духовності та культури, бо в первісному –... духовність по відношенню до культури є базис».³³⁸

Українська і світова культура в своїй теорії та практиці визначає високу ступінь складності духовно-морального розвитку й становлення особистості, вказує на неминучу протяжність цих процесів за часом і необхідність достатніх педагогічних умов, серед яких на першому місці знаходиться умова наявності високого рівня ідеалу і вчителя-наставника, який був би здатний залучити своїх вихованців до високих цінностей буття, вчити їх «духовній і моральній поведінці».

Педагогічна антропологія К. Ушинського займає гідне місце у вітчизняній педагогічній думці. Одним з перших він заявив про те, що загальнолюдської теорії виховання бути не

³³⁵ Подольська Є. Сучасний педагог: на перетині очікувань студентів і прагнень викладачів / Є. Подольська // Вища освіта України. – 2016. – № 3. – С. 68.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Пальшкова І. О. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійно-педагогічної культури майбутніх вчителів початкових класів: теоретико-методологічний аспект: Монографія / І. О. Пальшкова – Одеса, 2008. – С. 98.

³³⁸ Радул В. В. Педагогічна культура та соціальна зрілість вчителя: [Навч. посіб.] / В. В. Радул. – Кіровоград: [б.в.], 2000. – С. 7.

може, будь-яка теорія виховання є і може бути тільки національною. В основі педагогічної системи К. Ушинського лежить ідея народності «виховання, створене самим народом і засноване на народних засадах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, заснованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу».³³⁹ Ідея загальнолюдського виховання у К. Ушинського реалізувалася через науково обґрунтований ним принцип народності виховання, що займає місце в його педагогічній системі. Цей принцип розкривається ним у таких роботах, як «Про народність у громадському вихованні», «Три елементи школи», «Питання про народні школи», «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» та інші.

Кращим виразом народності, на його думку, є рідна мова, народна творчість, з яких виростають література, поезія, музика і живопис. Вивчення вітчизняної історії, знайомство з географією і природою Батьківщини – також одне з найважливіших умов забезпечення народності виховання. Крім того, успішне виховання людини, за К. Ушинським, буде тоді, коли воно піде згідно з принципом природовідповідності дитини. Науковець пропонував шукати засоби виховання в самій природі людини, в загальнолюдських цінностях. Він писав: «Вихователь повинен знати дитину ... Тільки тоді він буде в змозі почерпнути в самій природі дитини засоби виховного впливу, а засоби ці величезні».³⁴⁰

К. Ушинський стверджував, що у розвитку учня багато що залежить від організації педагогічного процесу і особистості вчителя. На його думку, вплив учителя на молодшу душу становить «ту силу, яку не можна замінити ні підручником, ні системою покарань і заохочень». Вважаючи, що вчитель повинен бути високоосвіченою і високоморальною особистістю, К. Ушинський вимагав граничної уважності по відношенню до учнів: «ми радимо педагогам вивчати наскільки можливо ретельніше фізичну і душевну природу людини взагалі, вивчати історію різних педагогічних заходів, які не завжди можуть прийти на думку, виробити собі яскраву позитивну мету виховання і йти неухильно до досягнення цієї мети, керуючись набутим знанням і своїм власним розумом».³⁴¹

Велике місце в педагогічній спадщині К. Ушинського належить розкриттю поняття душі. «Душа людини, – говорить К. Ушинський, – божественна за своєю природою, вона належить вічності ... Звертаючись до душі людської, ми знаходимо в ній ті закони, які вклав Творець в усі Свої створення, тільки знаходимо їх в живій нерукотворній формі живого духу, безсмертній вже й тому, що вона одна з них – зміст».³⁴²

У педагогічній антропології К. Ушинського відзначається, що душа існує як індивідуальність, її лад розвивається поступово, у міру того, як вона, сприймаючи всі зовнішні відчуття, переробляє і організовує їх, що душа завжди прагне до діяльності і самовдосконалення, але спрямованість дій і ступінь їх результативності різні в силу індивідуальності «внутрішнього ладу душі».

Українська педагог С. Русова своє бачення практичного втілення в життя теоретичних поглядів розбудови української освіти виклала в концепції національного виховання, визначила її принципи, одним з яких був принцип на національному ґрунті. С. Русова пише: «Міцнішою нацією в наші часи виявляє себе та, яка найкраще за інших вичерпала у своєму вихованні свої глибокі національні скарби й у національній психології подала вільний розвиток дитини...». На погляд С. Русової, лише національне виховання спроможне виховати цілісну, високоморальну особистість. Національне виховання, зазначає вона, виробляє в дитини не подвійну хистку моральність, а міцну, цільну особистість. С. Русова звертається з риторичним запитанням: «Чому саме так?» І відповідає, що саме національне виховання

³³⁹ Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Собр. соч.: в 11 т., т. 8. – М.: Просвещение, 1950. – С. 161.

³⁴⁰ Там само. С. 52.

³⁴¹ Там само. С. 55-56.

³⁴² Там само. С. 65

через пошану і любов до інших народів приведе націю до широкого єднання і порозуміння між народами і націями.³⁴³

Відомий український православний філософ, психолог і педагог В. Зеньківський представляє поняття душі трохи ширше. На його думку, «душа, як складне утворення внутрішнього світу людини має два рівні: релігійно-світоглядний та духовно-цілісний. Якщо перший з них існує і реалізується сферою свідомості, то другий є глибинний стрижень, майже недоступний світла самосвідомості».³⁴⁴

Характерні риси духовного життя української людини формувалися протягом тисячоліть православного укладу життя українського народу. Вчений представляє їх наступним чином: глибока щирість, тісний зв'язок доброго розташування серця і вчинків; розумність всіх життєвих проявів, презирство до нерозумних, тваринним проявам нижчої частини істоти; життєва установка на самопожертву; на служіння загальним цілям (то, що називають духом спільності), як служіння Богу, Батьківщині і ближнім; естетичне ставлення до світу, прагнення до краси і гармонії в усьому.³⁴⁵

Найбільш явними проявами духовного життя в людині є совість і прагнення до свободи. Якщо совість орієнтує людину на те, що вона має і чого не годиться робити, і згідно з православним учінням є «глас Божий», то свобода є пізнання Істини і підпорядкування себе їй. Досвід духовного життя людини втілюється в поняттях про добро і зло, красу, любов, гармонію, віру, де духовним ідеалом є Бог. Прагнення до духовного ідеалу, гостре почуття правди і брехні, добра і зла, почуття совісті, мрія про праведність, дар оновлюючого покоління є православними цінностями і служать орієнтирами в духовному житті.

Дослідник С. Вітвицька називає такі складові педагогічної культури викладача: науковий світогляд, наукова ерудиція, духовне багатство, педагогічна майстерність, педагогічні здібності, природно-педагогічні людські якості, педагогічна техніка (культура зовнішнього вигляду, культура мови, культура спілкування, педагогічна етика, педагогічний такт, прагнення до самовдосконалення). Ми погоджуємося з твердженням С. Вітвицької, що духовність є підґрунтям професійної культури викладача, яке знаходить своє відображення у професійній діяльності.³⁴⁶

Українська педагог С. Русова в розумінні духовності і духу окремої людини говорить про те, що «... дух є сила, яка має дар посилити себе і подолати в собі те, що відкидається; дух має силу і владу створювати форми і закони свого буття, творити себе і способи свого життя».³⁴⁷ У цій позиції має місце вихід за рамки соціального життя на рівні саморозвитку індивідуального духу.

«Людині дані від Бога і від природи певний спосіб тілесного існування, особлива форма духовного життя й інтегруючий людську реальність принцип духовного буття, які можуть бути утримані одночасно в єдиному поданні освіти індивідуальному дусі. Будь-яка теорія і всяка педагогіка, які з ним не рахуються, намагаються ігнорувати особисту визначеність, самодіяльність і самоцінність людського існування, вступають на помилковий і приречений шлях».³⁴⁸ В даному судженні розкривається духовна сутність людини через особистісні, індивідуальні та універсальні його характеристики і акцентується увага на тому факті, що з «культуванням індивідуального, особистого духу пов'язано творіння і вікові якості життя».

³⁴³ Русова С. Вибрані педагогічні твори / Упорядник О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 28.

³⁴⁴ Зеньковський В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Изд-во Свято-Владим. Братства, 2002. – С. 46.

³⁴⁵ Там само. С. 54.

³⁴⁶ Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: метод. посіб. для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 86.

³⁴⁷ Русова С. Вибрані педагогічні твори / Упорядник О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 95.

³⁴⁸ Там само.

через пошану і любов до інших народів приведе націю до широкого єднання і порозуміння між народами і націями.³⁴³

Відомий український православний філософ, психолог і педагог В. Зеньківський представляє поняття душі трохи ширше. На його думку, «душа, як складне утворення внутрішнього світу людини має два рівні: релігійно-світоглядний та духовно-цілісний. Якщо перший з них існує і реалізується сферою свідомості, то другий є глибинний стрижень, майже недоступний світла самосвідомості».³⁴⁴

Характерні риси духовного життя української людини формувалися протягом тисячоліть православного укладу життя українського народу. Вчений представляє їх наступним чином: глибока щирість, тісний зв'язок доброго розташування серця і вчинків; розумність всіх життєвих проявів, презирство до нерозумних, тваринним проявам нижчої частини істоти; життєва установка на самопожертву; на служіння загальним цілям (то, що називають духом спільності), як служіння Богу, Батьківщині і ближнім; естетичне ставлення до світу, прагнення до краси і гармонії в усьому.³⁴⁵

Найбільш явними проявами духовного життя в людині є совість і прагнення до свободи. Якщо совість орієнтує людину на те, що вона має і чого не годиться робити, і згідно з православним учінням є «глас Божий», то свобода є пізнання Істини і підпорядкування себе їй. Досвід духовного життя людини втілюється в поняттях про добро і зло, красу, любов, гармонію, віру, де духовним ідеалом є Бог. Прагнення до духовного ідеалу, гостре почуття правди і брехні, добра і зла, почуття совісті, мрія про праведність, дар оновлюючого покоління є православними цінностями і служать орієнтирами в духовному житті.

Дослідник С. Вітвицька називає такі складові педагогічної культури викладача: науковий світогляд, наукова ерудиція, духовне багатство, педагогічна майстерність, педагогічні здібності, природно-педагогічні людські якості, педагогічна техніка (культура зовнішнього вигляду, культура мови, культура спілкування, педагогічна етика, педагогічний такт, прагнення до самовдосконалення). Ми погоджуємося з твердженням С. Вітвицької, що духовність є підґрунтям професійної культури викладача, яке знаходить своє відображення у професійній діяльності.³⁴⁶

Українська педагог С. Русова в розумінні духовності і духу окремої людини говорить про те, що «... дух є сила, яка має дар посилити себе і подолати в собі те, що відкидається; дух має силу і владу створювати форми і закони свого буття, творити себе і способи свого життя».³⁴⁷ У цій позиції має місце вихід за рамки соціального життя на рівні саморозвитку індивідуального духу.

«Людині дані від Бога і від природи певний спосіб тілесного існування, особлива форма духовного життя й інтегруючий людську реальність принцип духовного буття, які можуть бути утримані одночасно в єдиному поданні освіти індивідуальному дусі. Будь-яка теорія і всяка педагогіка, які з ним не рахуються, намагаються ігнорувати особисту визначеність, самодіяльність і самоцінність людського існування, вступають на помилковий і приречений шлях».³⁴⁸ В даному судженні розкривається духовна сутність людини через особистісні, індивідуальні та універсальні його характеристики і акцентується увага на тому факті, що з «культуванням індивідуального, особистого духу пов'язано творіння і вікові якості життя».

³⁴³ Русова С. Вибрані педагогічні твори / Упорядник О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 28.

³⁴⁴ Зеньковський В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Изд-во Свято-Владим. Братства, 2002. – С. 46.

³⁴⁵ Там само. С. 54.

³⁴⁶ Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: метод. посіб. для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 86.

³⁴⁷ Русова С. Вибрані педагогічні твори / Упорядник О. В. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 95.

³⁴⁸ Там само.

Під час розвитку й утвердження матеріалістичного світорозуміння в філософії, психології, педагогіки змінювалися уявлення та поняття про людину, її призначення, освіту та виховання. Поняття «душа», «духовність», були вилучені з офіційної наукової та навчальної літератури, а поняття особистості визначалося як «сукупність суспільних відносин». У нашій країні людині відводилася однозначна роль служити потребам суспільства, хоча і проголошувалася необхідність всебічного гармонійного розвитку особистості. І тільки на початку 90-х років в умовах економічних і політичних перетворень, в умовах духовного зубожіння суспільства знову виникає життєва потреба в цілісному баченні і вивченні людини як істоти одночасно природно-темної, громадської і душевно-духовної. І, якщо релігійне вчення вважає за необхідне бачення цілісної Людини в єдності її тіла, душі і духу, то офіційні науки поки, в основному тільки придивляються до іпостасей «душа», «дух», «духовність».

У сучасній вітчизняній філософсько-психологічній і педагогічній літературі поняття духовності і моральності найчастіше ототожнюють, або розглядають духовність як гуманістичний, творчий характер діяльності людини, орієнтований на загальнолюдські цінності, які за своєю суттю дуже розпливчасті і не визначені, або щодо галузі мистецтва, або культури в цілому. «Духовне життя людини завжди звернене до іншого, до суспільства, до роду людського. Людина духовна в тій мірі, в якій вона діє згідно з вищими моральними цінностями людського суспільства, здатна діяти у відповідності з ним».³⁴⁹ На нашу думку в цьому судженні про сутність духовності явно проглядається однобічність у визначенні моральності внутрішнього світу людини лише на зовнішнє соціальне, яке, в свою чергу обмежене існуючим періодом суспільно-історичних норм і цінностей, і немає уявлення спрямованості на вищий початок, що стоїть над світом в усі часи. В. Слободчиков, Е. Ісаєв говорять про те, що «духовність людини проявляється в його потребі і здатності пізнавати світ, самого себе і своє місце в світі, в прагненні створювати нові форми суспільного життя відповідно до пізнаних законами людської природи».³⁵⁰ Тобто, розвиток і вдосконалення духовного життя людини можливо і необхідно, і має бути нагальною турботою людини, але до цього його треба готувати цілеспрямовано і систематично, щоб вивести на рівень потреби і готовності духовно-морального самовдосконалення.

У сучасній школі робляться спроби побудувати таку систему виховання, яка могла б забезпечувати суб'єкт-суб'єктні відносини всіх учасників виховного процесу і могла б бути результативною. Однак, розмитість у визначенні поняття «моральність» і орієнтація на створення все більших благ для людини не можуть сприяти оптимальному вибору шляхів і засобів морального виховання, оскільки відбувається лише проголошення загальнолюдських цінностей, і немає звернення до душі конкретної людини.

Питанням вивчення духовно-морального розвитку учнів різного віку присвячені дисертаційні дослідження С. Бакуліної, О. Гордійчук, Л. Ороновської та інших. С. Бакуліна в своєму дослідженні «Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу» говорить про необхідність формування в учнів духовно-моральної системи загальнолюдських цінностей і стимулювання раннього різнобічного духовно-морального розвитку школярів. У роботі підкреслюється, що основним стрижнем розвитку дитини є його духовне зростання, навколо якого ростуть і міцніють сили душевні і тілесні та виховання моральних почуттів. Вчена визначає, що «моральні почуття пов'язані з потребами та інтересами людини, активізують свідомість, її пізнавальні та вольові функції. Завдяки моральним почуттям об'єктивно, суспільно значуще для людини переживається нею як особистісне значуще. Важлива роль моральних почуттів у життєдіяльності людини сприяє їх

³⁴⁹ Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа-пресс, 1995. – С. 338.

³⁵⁰ Там само.